

Kritik af Marx' løn teori

Anders Lundkvist

Indledning

Sigtet med denne artikel er ret snævert, nemlig at undersøge om det er lykkedes Marx at opbygge en løn teori, der i sine fundamentale bestemmelser er konsistent med hans arbejdsværditeoretiske grundlag. Dette grundlag sætter jeg ikke spørgsmålstejn ved, selvom jeg er meget kritisk overfor det.¹ Der er altså tale om en immanent kritik.

Artiklen er inddelt i tre kapitler: *Kapitel 1* og *2* behandler væsensbestemmelserne i løn teorien, nemlig arbejdsdagens længde og arbejdskraftens² værdi. *Kapitel 3* diskuterer lønformen, dvs. Marx' teori om at Ak's værdi fremtræder som arbejdets værdi.

Artiklen forudsætter kendskab til Marx' politøkonomiske teori og specielt til løn teorien.

Jeg har selv oversat samtlige citater på fremmedsprog.

Kapitel 1:

Lønarbejderens frihed og arbejdsdagens længde

1.1 Problemet:

Hvordan sælger arbejderen sin Ak uden at blive slave?

Lønarbejdet forudsætter at arbejderen er *fri*. Han skal være fri i negativ betydning, nemlig *fri for* produktionsmidler, thi ellers *vil* han ikke udveksle med kapitalisten (eftersom han da selv kan producere sine livsmidler, enten direkte eller ved at producere varer der kan tjene som bytemiddel for livsmidlerne). Og han skal være fri i positiv betydning, nemlig *fri til* at udveksle med kapitalisten, hvilket kræver at han har fuld ejendomsret til sin Ak; har han ikke det, *kan* han ikke udveksle med kapitalisten.

Iflg. Marx sælger lønarbejderen sin Ak til kapitalisten. Dette indebærer imidlertid en ophævelse af *forudsætningen* for selv samme lønarbejde: Et salg indebærer en definitiv afgivelse af ejendomsretten, og hvis arbejderen

1. Jvf. Lundkvist, kap. 9 og (for en kort oversigt) Efterskrift.

2. I det flg. forkortes arbejdskraft til Ak.

definitivt giver afkald på sin Ak er han ikke længere *fri*; han er blevet forvandlet til en person, der ikke råder over sin Ak, dvs. en *slave*. Salget af Ak *forudsætter* lønarbejderen som *fri* og '*sætter*' ham som *ufri*.

Hvis arbejderen i stedet for *arbejdsevnen* havde solgt denne evnes *ydelser*, dvs. selve arbejdet (f.eks. 8 timer pr. dag), ville problemet ikke være opstået. Han ville på intet tidspunkt have opgivet ejendomsretten til sin Ak, dvs. lønarbejdets *forudsætning* ville aldrig være truet. Tilsvarende er en kapitalist stadig kapitalist efter at have solgt kapitalens ydelser (de producerede varer) - men *ikke* efter at have solgt selve kapitalen.

Marx er udmærket klar over dette problem. Han udtrykker det ved at sige at arbejderen gennem afhændelse /Verlässerung / af Ak ikke skal give afkald på /verzichtet/ sit eje af den (*K.I.*, s. 182). Spørgsmålet er om hans lønteori formår at 'løse' eller 'formidle' denne modsætning på tilfredsstillende vis.

Hvordan kan Ak både sælges og *ikke* sælges? Hic Rhodus, hic salta!

1.2. Forslag til løsning:

Arbejderen sælger ikke sig selv, kun sin Ak.

Når arbejderen sælger sin Ak sælger han ikke sig selv, med hud og hår, men en særlig evne han har, altså kun et *aspekt* ved sig selv.³

Kapitalisten betaler alene for Ak, hvorfor han selvfølgelig kun har ejendomsret til denne; han har ikke opnået ejendomsret til de øvrige aspekter ved arbejderens person. Købet af Ak - hvad enten det sker stykvist eller på én gang (jvf. afsnit 1.4.) - forvandler derfor ikke arbejderen til slave, dvs. en person der totalt er undergivet en anden; kapitalisten kan f.eks. ikke diktere lønarbejderen at han skal udtrykke nogle bestemte politiske meninger eller deltage i forskellige fritidsaktiviteter, og han har ikke ret til at mishandle eller fængsle ham.

Ak's *brugsværdi* for kapitalisten er således begrænset af at brugsretten ikke vedrører arbejderen som person, kun arbejderen som arbejder. Men sontringen har også betydning for Ak's *byttewærdi*, thi denne begrænses til reproduktionsomkostningerne for *denne* evne, således at arbejderens øvrige forbrug er udelukket. Nu træffer det sig så heldigt for arbejderen at reproduktionen af Ak er betinget af reproduktionen af hans biologiske eksistens; kapitalisten er ikke forpligtet til at holde liv i arbejderen som person, kun i Ak, men arbejderen kan jo kun arbejde, hvis han lever. Men sontringen mellem arbejderen som person og Ak har betydning derved at den indebærer, at lønnen *ikke* skal sætte arbejderen i stand til at udvikle alle de evner, som er irrelevante for *arbejdsevnen*, f.eks. sociale og kulturelle evner.

3. Jvf. *Uno*, s. 63.

Den strikte bestemmelse af begrebet om Ak medfører altså at alle evner og behov, der ligger ud over subsistensen, er irrelevante for såvel Ak's brugsværdi som bytteværdi.⁴

Senere vil jeg argumentere for at et salg af Ak indebærer mange problemer, men vi kan konkludere at det i afsnit 1.1. nævnte problem har en simpel løsning.

Dette er imidlertid ikke *Marx*'s løsning. Formentlig fordi det ville udelukke ethvert luksusforbrug (det 'moraliske element' i Ak's værdi, jvf. Lundkvist, s. 338ff.), således at *Marx*'s lønsteori ville blive en subsistensteori à la Lasalle's 'jernhårde lønningslov'. I de flg. to afsnit skal vi se, hvorledes *Marx* selv tackler problemet.

1.3. Udlejningsteorien

Hvis vi stiller problemet op på den måde, at arbejderen skal *afhænde* sin Ak uden dermed at give afkald på *ejendomsretten* til den - hvilket *Marx* gør, jvf. referencen til K.I. i afsnit 1.1. - er den indlysende løsning at arbejderen *udlejer* sin Ak.

Flere forfattere har da også gjort sig til talsmænd for denne opfattelse. Det gælder Eldred og Hanlon samt Hodgson, der alle afviser at Ak sælges med henvisning til at dette ville føre til slaveri (Hodgson) og 'total overgivelse' af Ak, hvilket er uforeneligt med det frie lønarbejde.⁵ Ingen af dem forholder sig til *Marx*'s argumentation herimod, jvf. næste afsnit. Iøvrigt fandt Engels tilsyneladende ingen forskel mellem salg og udleje af Ak, se citatet i afsnit 3.2.

Jeg har fundet enkelte steder hos *Marx*, der støtter udlejningsteorien⁶, men som vi skal se må den kategorisk forkastes.

Lad os undersøge tolkningens konsekvenser. Når jeg *udlejer* noget - et fjernsyn eller en Ak - har jeg krav på at få det tilbage i nogenlunde samme stand (idet der tages højde for 'normal nedslidning'); selve udlejningsformen forpligter altså kapitalisten til at vedligeholde arbejderens arbejdsevne, altså forsyne ham med livsmidlerne. Dette er i smuk overensstemmelse med *Marx*'s resultat. Det skal dog tilføjes at en udlejer normalt ikke udlejer gratis: han kræver en vis pris for den udlejede genstands ydelser. Det betyder at lønnen - ud over livsmidlernes pris - må inkludere et vederlag for Ak's ydelser, dvs. for

4. Dette gælder dog kun, hvis vi forudsætter ukvalificeret Ak.

5. Se *Eldred og Hanlon*, s. 44, og *Hodgson*, s. 11.

6. Især *K.I.*, s. 200: »Kapitalisten betaler f.eks. dagsværdien af Ak. Brugen af den, som af enhver anden vare, f.eks. en hest som han har *lejet* for en dag, tilhører ham altså for denne dag« (min fremhævelse). *K.I.*, s. 188, parallelliserer *Marx* lidt mindre forpligtende mellem Ak's pris og *lejen* for et hus: det samme er tilfældet i *Resultate*, s. 166. Jvf. også *K.I.*, s. 182, og *Manuskripte*, ss. 146f.

arbejdet, og dermed støder vi ind i den marxske skandale: arbejdets pris; og dette vel at mærke ikke som fremtrædelsesform for et dybereliggende væsen, men som selve væsenet.

Dog kunne man måske argumentere, at arbejderens svage forhandlingsposition - fordi han ikke besidder produktionsmidler - gør det muligt for kapitalisten at tilegne sig ydelsen kvit og frit. Men selv i dette tilfælde er udlejningsteorien helt uacceptabel ud fra Marx' synspunkt, eftersom teorien sønderriver sammenhængen mellem arbejdsværdilære og lønteori. Denne sammenhæng etablerer Marx ved at betragte Ak som en vare, der sælges i overensstemmelse med sin arbejdsværdi; men i udlejningsteorien sælges Ak overhovedet ikke.

1.4. Partielt eller livslangt salg af Ak?

Arbejderens og kapitalistens argumenter.

Ak må *sælges*, dvs. ejendomsretten må overføres til kapitalisten.

Marx skriver at hvis arbejderen solgte sin Ak én gang for alle, så ville han - uanset prisen for Ak - blive slave; efter salget ville han ikke længere være varebesidder, men vare, nemlig kapitalistens vare (*K.I.*, s. 182). Derfor - slutter Marx - sælges Ak ikke én gang for alle, men *partielt*, f.eks. for én dag eller én uge ad gangen; og det er jo da også en kendsgerning, at den juridiske kontrakt mellem arbejder og kapitalist er tidsbegrænset. Dette er *Marx'* løsning på problemet i afsnit 2.1.

Lad os undersøge dette partielle eller tidsbegrænsede salg af Ak nærmere.

Lad os antage at forholdet mellem kapitalist og arbejder har samme tidshorisont som kontrakten, altså f.eks. en uge. Såvel Ak's bytgeværdi (lønnen) som kapitalistens brugsret refererer alene til den uge, der er kontraheret om, - hvad der ligger før og hvad der kommer efter er uden betydning for arbejderens og kapitalistens rettigheder og pligter.⁷

Hvad følger heraf? Hvis kapitalisten havde *lejet* Ak for en uge skulle han have leveret den tilbage i nogenlunde intakt stand, men når han i stedet *køber* Ak opnår han - for en uge - 100 % dispositionsret over den, dvs. han har ret til at pålægge arbejderen at arbejde så meget som han overhovedet kan, fysisk set. Hvis det i én uge er biologisk muligt at arbejde 18 timer i døgnnet, bryder arbejderen kontrakten hvis han insisterer på at arbejde mindre. Det er muligt at arbejderen bliver uarbejdsdygtig i den følgende uge, det er muligt at hans Ak nedslides - og arbejderen dør - i løbet af 5 år, såfremt han fortsætter med en arbejdsdag

7. Vi følger nu Marx og ser bort fra de begrænsninger i kapitalistens ret til at udnytte Ak, som følger af at han kun har købt Ak, ikke arbejderen.

af denne længde. Men dette vedrører ikke kontrakten mellem arbejder og kapitalist.

I kapitlet om arbejdsdagens længde 'refererer' Marx en kapitalist for dette synspunkt; og vel at mærke med tilslutning, dvs. iflg. Marx *har* kapitalisten en sådan ret:

»Kapitalisten påberåber sig sin ret som køber, når han søger at gøre arbejdsdagen så lang som mulig og, hvor det er muligt, gøre én arbejdsdag /underforstået: én normalarbejdsdag, AL/ til to« (K.I., s. 249).

- Overfor kapitalistens ret til ubegrænset udnyttelse af Ak stiller Marx imidlertid arbejderens *ligeværdige* ret til en normalarbejdsdag. Marx' arbejder begrundet denne ret således:

»Hvis gennemsnitsperioden, som en gennemsnitsarbejder kan leve ved en fornuftig arbejdsgrad / Arbeitsmass/, udgør 30 år, er værdien af min Ak, som du betaler mig fra dag til dag, 1: 365x30 eller 1: 10.950 af dens totalværdi. Men hvis du konsumerer den på 10 år, så betaler du mig dagligt 1: 10.950 i stedet for 1: 3.650 af dens totalværdi, altså kun 1/3 af dens dagsværdi, og du bestjæler mig derfor dagligt for 2/3 af min vares værdi. Du betaler mig én dags Ak, mens du forbruger 3. Det er imod vor aftale og imod loven for vareudveksling. ... Jeg forlanger normalarbejdsdagen, fordi jeg forlanger - som enhver anden sælger - værdien af min vare.« (K.I., ss. 248f).

Marx konkluderer at overfor kapitalistens ubegrænsede ret som *køber* af Ak står arbejderens ret som *sælger* til at begrænse udgivelsen af Ak. Ret står mod ret, hvorfor vi ikke af kontrakten (arbejdsværdilæren) kan bestemme arbejdsdagens længde⁸; denne er *ubestemt*, forstået på den måde at den alene bestemmes af magtforholdet mellem kapitalist og arbejder, altså af klassekampen:

»Mellem lige rettigheder afgør magten. Og således fremstår normeringen af arbejdsdagen i den kapitalistiske produktions historie som kamp om arbejdsdagen, - en kamp mellem totalkapitalisten, dvs. klassen af kapitalister, og totalarbejderen eller arbejderklassen.« (K.I., s. 249).

8. I afsnit 3.1. diskuteres det problem der ligger i, at Marx her henviser både til en juridisk ret (kontrakten) og en økonomisk lov (arbejdsværdilæren).

Hvad Marx fremstiller som en objektiv antinomi⁹ er i virkeligheden en modstrid mellem de rettigheder, der følger af to helt forskellige salgssituationer. Hvis salget af Ak har samme tidshorisont som kontrakten er kapitalistens argument korrekt og arbejderens påberåbelse af at hans Ak skal kunne holde i 30 år irrelevant. Hvis kapitalisten derimod køber for 30 års Ak - som blot *afbetales* periodevis¹⁰ - er det lige så klart at arbejderen har ret i, at kapitalisten bestjæler ham hvis han betaler for 10 års Ak.

Parallelformuleringerne i Marx' manuskript til *Das Kapital* kan kaste lys over spørgsmålet. Efter at have refereret kapitalistens og arbejderens argumenter - dog ikke i den dramatiske dialogform - hedder det:

»Her, hvor vi endnu antager at arbejderen sælger sin Ak til dens værdi, antager vi endnu at totaltiden - summen af nødvendig arbejdstid og merarbejdstid - ikke overstiger normalarbejdsdagen, sætter man nu denne til 12, 13 eller 14 timer, - dette antal timer, som arbejderen må arbejde for at opretholde og dagligt reproducere sin Ak i dens sædvanlige tilstand af sundhed og arbejdsduelighed i en vis normal gennemsnitstid.

Af det sagte fremgår imidlertid at der her foreligger en antinomi i selve det almene forhold, en antinomi der beror på flg.: På den ene side fremgår der ingen skranke for merarbejdet af det almene forhold mellem kapital og arbejde - salget af Ak - bortset fra den naturlige skranke, som definitivt /absolut/ forhindrer udstrækningen af arbejdstiden ud over et vist tidsrum.¹¹ På den anden side: For så vidt merarbejdet ødelægger værdien af selve Ak, mens brugen af den kun er solgt i det omfang, hvor Ak opretholder og reproducerer sig som Ak - således at også Ak's værdi opretholdes i et bestemt, normalt tidsrum - modsiger et merarbejde, der går ud over en vis flydende grænse selve forholdets natur, som er givet med arbejderens salg af Ak.

Vi ved at i praksis afhænger det af det relative magtforhold mellem køber og sælger - som stedse er økonomisk bestemt - om en vare sælges under eller over sin værdi. Således også her: om arbejderen yder merarbejde ud over den normale grad /Mass/ vil afhænge af den modstandskraft, som han kan sætte op imod kapitalens grænseløse /masslose/ krav.« (*Manuskripte*; ss. 161f).

9. Iøvrigt forekommer det vilkårligt at slutte at denne antinomi leder til en ubestemt *arbejdsdag*. Arbejderens argument kan udmærket lede frem til at Ak's dagsværdi (daglønningen) skal tredobles i forhold til hvad kapitalisten vil give, således at det bliver Ak's dagsværdi der er principielt ubestemt.

10. Det er *salgets* tidshorisont, der er afgørende for bestemmelsen af Ak's værdi og arbejdsdagens længde; i forhold hertil er *betalingsformen* underordnet. Det er her klart, at ligeegyldig hvilken tidshorisont for salget af Ak, vi antager, må lønnen udbetales jævnlige, eftersom Ak daglig må reproducere v.h.j.a. livsmidler.

11. Om denne naturlige skranke: Se note 17.

Marx fastslår altså først at når vi som her betragter forholdet alment, må vi antage at Ak sælges til sin værdi *og at dette indebærer en normalarbejdsdag* ('arbejderens argument'), men straks derefter siges det lige så kategorisk at det almene forhold *ikke* sætter en sådan grænse for merarbejdet og dermed for arbejdsdagens længde. Endelig må citatets sidste afsnit vel tolkes på den måde at normalarbejdsdagen er det almene tilfælde (svarende til en vares værdi), men at arbejderens svaghed i klassekampen kan betyde en længere arbejdsdag; dermed vender Marx tilbage til det første standpunkt i citatet.

Parallellen til kampen om vareprisen mellem køber og sælger forekommer mig helt skæv, eftersom kampen om arbejdsdagens længde ikke er en kamp om Ak's bytteværdi, men om dens brugsværdi for kapitalisten. Men Marx mener altså, i en del af citatet, at kapitalistens stræben efter en meget lang arbejdsdag forholder sig til normalarbejdsdagen som vareprisen til vareværdien. Da prisen netop forholder sig til vareværdien som det kortsigtede til det langsigtede, er der god overensstemmelse med min tidligere angivne tolkning af konflikten mellem kapitalistens og arbejderens argument som forskellen i tidshorisont for salget af Ak (én uge versus 30 år).

Umiddelbart synes det mest rimeligt at antage, at købers og sælgers rettigheder er begrænset til den periode for hvilken den faktiske, juridiske kontrakt gælder, altså f.eks. en uge; det indebærer som nævnt at kapitalistens argument for ubegrænset arbejdsdag er korrekt. Denne løsning støder imidlertid på flere vanskeligheder:

For det første: Hvis kapitalistens brugsret til Ak refererer til en uge, må dette også gælde bestemmelsen af Ak's bytteværdi; men mange elementer i arbejderens livsmidler, f.eks. boligudgifter, kan kun bestemmes på grundlag af en længere periode, jvf. Marx' beregning af de daglige reproduktionsomkostninger (*K.I.*, s. 186).

For det andet: Bortset fra denne begrænsning synes det simpelthen umuligt at bestemme reproduktionsomkostningerne, altså Ak's værdi. Den voldsomme nedslidning af Ak, som følger af den lange arbejdsdag, *udelukker* at Ak kan reproducere, selv hvis han får 1 mill. kr. i ugeløn. Derfor kan lønnen ikke bestemmes som Ak's reproduktionsomkostninger, dvs. grundlaget for Marx' teori forsvinder.

For det tredje: Er det ikke en *contradictio in adjecto* at tale om køb og salg af én uges Ak? Salg indebærer ubegrænset dispositionsret for køberen, men i dette tilfælde er denne ret begrænset tidsmæssigt, til én uge. En tidsbegrænset afhændelse af Ak indebærer at der ikke er tale om salg, men om *udleje*.

Vi må altså afvise denne mulighed. Der er da heller ingen tvivl om (jvf. referencerne i dette og det flg. afsnit), at Marx i det store og

hele tilslutter sig 'arbejderens argument': at køb og salg af Ak refererer til den livslange Ak. Det er blot *betalingen*, der sker partielt, f.eks. ugentlig.

Den rimeligste tolkning er således at betragte salget af den livslange Ak som det almene eller væsentlige forhold mellem kapital og arbejde, mens det tidsbegrænsede salg er ren fremtrædelsesform; i analysen af lønformen fremstiller Marx da også den juridiske, tidsbegrænsede kontrakt mellem kapitalist og arbejder som (fordrejende) fremtrædelsesform¹².

Heraf følger:

1) Den almene bestemmelse af arbejdsdagens længde må udledes alene af salget af den livslange Ak; hvis den tidsbegrænsede kontrakt indebærer en anden bestemmelse, må denne betragtes som fordrejende fremtrædelsesform (à la pris ctr. værdi).

2) Arbejderen kan i sit liv faktisk kontrahere med forskellige kapitalister; han sælger derfor ikke sin livslange Ak til en enkelt kapitalist, men til *kapitalistklassen*. Dette harmonerer jo smukt med Marx' synspunkt, nemlig at det individuelle forhold mellem kapitalist og arbejder er en illusionsskabende fremtrædelsesform,¹³ hvorimod det klasse-mæssige forhold mellem kapital og arbejde udtrykker forholdets væsen.

3) Salget af den livslange Ak sker ikke i en kontrakt, der giver parterne juridiske rettigheder; der er overhovedet ikke tale om en kontrakt, men om en usynlig økonomisk relation. På den anden side omhandler den faktiske, tidsbegrænsede kontrakt ikke salg af *Ak*, men salg af *arbejde*. Arbejderen, der påberåber sig det første, og kapitalisten, der påberåber sig det sidste tilfælde, taler derfor helt ved siden af hinanden, - deres argumenter udtrykker ikke ligestillede rettigheder. Dette problem vil jeg komme tilbage til i afsnit 3.1.

1.5. Salg af livslang Ak

Dette salg rejser to problemer, som jeg kort skal omtale.

1.5.1. SKAL Ak holde i det normale antal år?

Marx opfatter udvekslingen mellem livsløn og livslang Ak på to, hinanden modstridende måder.

Den *første tolkning* er at Ak *skal* holde i det normale antal år, f.eks. 30. Dette sætter ret snævre grænser for variationen i arbejdsdagens længde: Måske kan den øgede nedslidning, der følger af en forlængelse af arbejds-

12. Jvf. også Marx' bemærkning i Grundrisse om, at gentagelsen af salget er 'skin' (*Grundrisse*, s. 201).

13. Jvf. også den individuelle løns afhængighed af det faktiske ydede arbejde, se afsnit 3.4.

dagen på én time, kompenseres af flere livsmidler, således at Ak stadig kan holde i de krævede 30 år, men det er klart at en forlængelse fra f.eks. 12 til 18 timer ikke kan kompenseres, uanset mængden af livsmidler (og dermed af Ak's værdi), jvf. Marx:

»Som man vil erindre sig beregnes Ak's dagsværdi nemlig efter arbejderens normale livsperiode og på en tilsvarende, normal - svarende til menneskenaturen - om-sætning af livsmidler i bevægelse. Indtil et vist punkt kan den større nedslidning af Ak, som er uadskillelig fra forlængelsen af arbejdsdagen, kompenseres af en større erstatning /dvs. flere livsmidler/. Ud over dette punkt /i forlængelse af arbejdsdagen/ vokser nedslidningen i geometrisk progression og den vil på én gang ødelægge alle normale reproduktions- og funktionsbetingelser for Ak. Ak's pris og dens udbytningsgrad ophører med at være størrelser, der kan sammenlignes med hinanden.« (K.I., s. 549).

Dette citat må forstås på den måde, at den almene teori kræver at en forlængelse af arbejdsdagen kan kompenseres af flere livsmidler, således at 'arbejderens normale livsperiode' bibeholdes.

Marx opererer imidlertid også med en *anden tolkning* af 'livsrelationen' mellem kapital og arbejde:

»Når han ved den normale arbejdsdag måske lever 30 år¹⁴, ved den anden /15 timer/ kun 15 år, så sælger han i det ene tilfælde værdien af sin arbejdsevne i 15 år, i det andet tilfælde i 30 år. Den ene gang må værdien erstattes i 15 år, den anden gang i 30. En værdi på 100, som varer i 30 år, er erstattet når der årligt betales 3 1/3%, thi $3 \frac{1}{3} \times 30$ er lig med 100. En værdi på 100, der varer i 15 år, er erstattet når der årligt betales $6 \frac{2}{3}\%$.« (Theorien, 3, s. 303)

Her tjener de 30 år kun som *beregningsgrundlag for livslønnen*; denne beregnes som de totale reproduktionsomkostninger i Ak's normale varighed, ved en normalarbejdsdag, og kapitalisten opnår, ved at betale en således beregnet livsløn, ret til at opbruge den livslange Ak som han ønsker. Han kan give arbejderen en normalarbejdsdag -her 12 timer - således at Ak faktisk holder i de 30 år, *men han kan også* fastlægge en længere arbejdsdag, her 15 timer, således at den kun holder i 15 år. I det sidste tilfælde skal den

14. Hos Marx er Ak's normale varighed her kun 20 år; for at lette sammenligningen har jeg ændret dette tal til 30 år og foretaget de nødvendige ændringer i kalkulationerne.

forud givne livsløn blot fordeles over 15 år i stedet for 30, dvs. årslønnen fordobles.¹⁵

Mens den *første tolkning* sætter Ak's varighed konstant, sætter den *anden tolkning* livslønnen konstant¹⁶. Og mens den *første tolkning* kun tillader en begrænset substitution mellem arbejdstid og løn, således at begge størrelser kun kan variere lidt, tillader den *anden tolkning* ubegrænset substitution,¹⁷ således at arbejdstid og løn (Ak's værdi pr. tidsenhed) kan variere ekstremt.

- Hvilken tolkning er mest rimelig? Den første - mener jeg - thi det forekommer helt vilkårligt at lægge en normal varighed af Ak til grund for bestemmelserne, når dette normalt tilfælde er helt hypotetisk.

Men ligegyldigt hvilken tolkning vi vælger, bliver *Marx' teori om produktion af absolut merværdi*, dvs. forøgelse af merværdi gennem forlængelse af arbejdsdagen, uholdbar. For begge tolkninger gælder det nemlig, at en forlængelse af arbejdsdagen er knyttet til en stigning i lønnen, hvorfor merværdien ikke automatisk øges.

15. Jvf. også *K.I.*, s. 281 og i *Theorien*, 2, s. 410. Sidstnævnte sted opererer Marx med en forkortelse af Ak's varighed som følge af en forlængelse af arbejdsdagen; i *K.I.* paralleliserer han mellem reproduktionen af Ak og reproduktionen af en maskine, hvor det jo gælder at jo hurtigere den nedslides, desto større en del af maskinens værdi skal dagligt reproducere (ligesom maskinens værdi er Ak's totalværdi her en konstant - forud givne - størrelse).

16. Det kan vises at livslønnen ikke er en konstant ved den første tolkning.

17. Marx omtaler i *Kapitalen (K.I., ss. 246f)* en *maximal grænse* for arbejdsdagens længde. Den bestemmes dels *fysisk* ('En del af dagen må kraften /Ak/ hvile og sove, i en anden del har mennesket andre fysiske behov at tilfredsstille, - ernære sig, rengøre sig, klæde sig på osv.'), dels *'moralisk'* (Arbejderen behøver tid til at tilfredsstille åndelige og sociale behov, hvis omfang og antal er bestemt af det almene kulturniveau'); det understreges at disse skranke er 'elastiske'. I *Manuskripte* taler Marx tilsvarende om en 'naturlig skranke, som definitivt /absolut/ forhindrer udstrækningen af arbejdstiden ud over et vist tidsrum.' (*Manuskripte*, s. 161). - Jeg finder det *'moraliske' element* i denne grænse uberegtiget, thi arbejderens sociale og åndelige evner er irrelevante ved salget af Ak (jvf. afsnit 2.2.). Arbejderen har ganske vist en *ret* til disse evner, i den forstand at han ikke sælger dem til kapitalisten, men heraf følger *ikke* at kapitalisten har en *pligt* til at give arbejderen tid til at udvikle evnerne. - Lad os dernæst se på det *fysiske element*. Om denne 'naturlige skranke' begrænser arbejdsdagen til 12, 16 eller 23 timer afhænger af, hvor længe Ak skal holde (måske 13 timer, hvis varigheden sættes til 30 år, og 15 timer, hvis den sættes til 15 år). Det afgørende er at det 'fysiske element' ikke giver arbejderen en særlig *ret*, som han kan påberåbe sig overfor kapitalisten; der er i stedet tale om en naturgrænse for kapitalistens udyttelse af Ak. - Hvis vi antager at kontrakten om salg af Ak *ikke* garanterer en vis normal varighed af Ak, er det altså formelt muligt at kapitalisten fastsætter en arbejdsdag på 23 timer; hvis arbejderen falder død om efter en månedens forløb, får han imidlertid en formue som månedsløn. Skønt kapitalisten har *ret* til at fastsætte en sådan arbejdsdag, vil han selvfølgelig ikke gøre det, thi det kan ikke betale sig.

1.5.2. Ak's normale varighed

Hvordan bestemmes Ak's 'normale varighed'?

Fysiologien og teknologien (især sundhedstjenesten) kan bestemme en vis maximal levetid, men i hvilken grad denne realiseres for arbejderne afhænger af deres politisk-økonomiske situation, nemlig deres sociale stilling i almindelighed og nedslidningen pga. arbejdet i særdeleshed. Dermed er vi imidlertid ikke kommet ét skridt videre, thi Ak's normale varighed er jo den nøglefaktor, *hvorudfra* arbejderens økonomisk-social situation (arbejdsdagens længde og lønnen) skal bestemmes.

Dette betyder at Ak's normale varighed ikke kan bestemmes indenfor den logiske fremstilling (med tilhørende fysiologiske og teknologiske forudsætninger); denne størrelse bliver *logisk* ubestemt.

Det er på dette sted, det kan argumenteres at den logiske fremstilling har en *grænse*, som giver spillerum for den historiske klassekamp. Det er mest realistisk at antage at klassekampen handler om arbejdsdagens længde, men det er bedst i overensstemmelse med logikken i den marxske teori at lade kampen stå om Ak's varighed.¹⁸

1.6. Konkluderende om arbejdsdagens længde

Hvis man mener at det er selve arbejdet, der sælges, ligger det i sagens natur, at salget fastlægger mængden af det ydede arbejde, herunder arbejdsdagens længde. Hvis man derimod som Marx hævder at det alene er *evnen* til at arbejde, der sælges, er det lige så klart at salget ikke præciserer ydelsen, - lige så lidt som salget af en maskine bestemmer dennes ydelser.

Dette er den store pointe i både Marx' løn- og merværditeori, thi arbejdsydelsens uafhængighed af salget af Ak - og dermed af Ak's værdi - muliggør at det ydede arbejde kan skabe en værdi, der er større end Ak's, dvs. merværdien bliver mulig.

Men det viser sig altså at arbejdstidens principielle (logiske) ubestemthed fortoner sig, når Ak-salgets tidshorisont præciseres. Selvom arbejdsdagens længde ikke stipuleres i selve salget, *bestemmes* den dog:

Hvis vi antager partielt salg, f.eks. for en uge, bestemmes arbejdstiden af kapitalistens interesse i (og ret til) den længst mulige arbejdsdag, - en rettilighed, hvis realisering kun begrænses af Ak's fysiske ydeevne i en uge.

Forudsætter vi i stedet livslangt salg, hvor Ak *skal* holde i sin normale varighed, f.eks. 30 år, bestemmes arbejdsdagens længde af arbejderens

18. Det er fristende at argumentere: Arbejdsdagens længde afhænger af Ak's varighed, så er den sidste størrelse ubestemt bliver den første det også. Men med den logik bliver *alt* logisk ubestemt, thi hele fremstillingen bygger på historiske præmisser.

ret til at Ak skal holde i de 30 år (hvilket sætter et maximum på måske 13 timer), og af kapitalistens ret til - og interesse i - indenfor denne grænse at udnytte Ak så meget som muligt. Der kan være begrænset substitution mellem arbejdsdagens længde og Ak's værdi, men dette gør jo ikke arbejdsdagens ubestemt. Der er ikke tale om at to modstridende rettigheder står overfor hinanden og gør arbejdsdagen ubestemt (som hos Marx): I stedet *indsnævrer* de to rettigheder spillerummet for variation i arbejdsdagens længde.

I det tredje tilfælde - livslangt salg uden krav om normal varighed af Ak - kan arbejdstiden variere ekstremt, men stadig gælder at den ikke er *ubestemt*.

- 'Polemikken' mellem arbejder og kapitalist viser, at Marx erkendte at den ubestemte arbejdsdag kræver en *særlig* begrundelse. Og den afslører at en sådan ikke kan gives.

Kapitel 2: Arbejdskraftens værdi

2.1. Ak's værdi og det udgivne arbejde

Ligeegyldigt hvordan man tolker salget af den livslange Ak indtræffer der en substitution (begrænset eller ubegrænset) mellem arbejdstid og arbejds løn.¹⁹

Er dette foreneligt med arbejdsværdilæren? Lad os generalisere spørgsmålet før vi søger at besvare det.

For det første: Substitutionen beror på at øget nedslidning af Ak må kompenseres med flere livsmidler. Imidlertid vil ikke blot en længere arbejdsdag, men også en stigning i arbejdets intensitet, resultere i øget nedslidning, dvs. et større forbrug af fysiologisk energi.

For det andet: Substitutionen opstår ved *variationer* i nedslidningen af Ak. Men allerede ved den mest grundlæggende bestemmelse af Ak's værdi - hvor sådanne variationer ikke inddrages - omtaler Marx sammenhængen mellem Ak's værdi og udgivelsen af fysiologisk energi i arbejdet:

»Arbejdskraften virkeliggør sig imidlertid kun gennem sin udgivelse, bekræfter sig kun i arbejdet. Men gennem sin bekræftelse, arbejdet, bliver en bestemt mængde af menneskelige muskler, nerver, hjerne osv. udgivet; denne mængde må igen erstattes. Denne forøgede udgivelse betinger en forøget indtægt.²⁰ Når ejeren af Ak idag har arbejdet, må han kunne gentage den samme proces i morgen under de

19. Bemærk at *begrundelsen* af lønstigning ved forlængelse af arbejdsdagen er helt forskellig: I den første tolkning er det for at sikre at Ak kan holde i sin normale varighed, i den sidste for at bevare en uforandret livsløn.

20. Det er værd at bemærke at disse sætninger *ikke* findes det tilsvarende sted i *Manuskripte* (s. 37).

samme betingelser af kraft og sundhed. Summen af livsmidler må altså strække til at opretholde det arbejdende individ som arbejdende individ i sin normale livstilstand.« (K.I., s. 185)

Reproduktionsomkostningerne - Ak's værdi - kan således opdeles i to elementer:

1) De livsmidler, der er nødvendige for overlevnen, hvad enten arbejderen arbejder eller ej.

2) De livsmidler, der nødvendiggøres af det forbrug af fysiologisk energi, som selve arbejdet er udtryk for.

Det er klart at det må være således: Det ville jo være absurd, hvis lønnen bestemtes således at den ikke muliggjorde en reproduktion af arbejderens evne til at arbejde, kun af hans evne til at overleve: Det er Ak, der sælges, ikke arbejderen, så derfor skal værdien udtrykke Ak's reproduktionsomkostninger, hvilket er mere end omkostningerne ved at holde den inaktive 'arbejder' i live.

Men det er lige så klart, at det udførte arbejdes medbestemmelse af Ak's værdi på eklatant vis er i modstrid med tesen om at Ak sælges i overensstemmelse med arbejdsværdilæren. Borgerlige økonomer siger at prisen på en ost er bestemt - evt. medbestemt - af behovet for den, dvs. den antciperede anvendelse af den, men Marx og arbejdsværdilæren siger at ostens pris (værdi) alene afhænger af ostens reproduktionsomkostninger, målt i arbejde, altså er aldeles uafhængig af køberens anvendelse eller forventede anvendelse af osten. I arbejdsværdilæren er der, på væsensplanet, et jerntæppe mellem udveksling og konsumtion, mellem varens bytteværdi og brugsværdi. Det samme må gælde ved salget af Ak: Ak's bytteværdi (lønnen) må være uafhængig af dens brugsværdi, dvs. *arbejdet*.

Hertil kommer - som nævnt overfor - at merværditeorien bliver problematisk, thi hvis en stigning i arbejdsydelsen betinger en stigning i Ak's værdi, er det uvidst om merværdien vil vokse med mængden af ydet arbejde.

Utallige steder pointerer Marx dette jerntæppe:

»Men det forgangne arbejde, der sidder i Ak, og det levende arbejde, som den kan yde, Ak's daglige opretholdelsesomkostninger og dens daglige udgivelse, er to helt forskellige størrelser. Det første bestemmer dens bytteværdi, det andet dens brugsværdi.« (K.I., ss. 207f).

»Iflg. det almene forhold mellem køb og salg /tolket i overensstemmelse med arbejdsværdilæren, AL/ kan *bytteværdien* af arbejderens vare ikke være bestemt af den måde, hvorpå køberen *bruger* varen, men kun af den mængde legemliggjort arbejde, der er indeholdt i den selv.« (Manuskripte, s. 146)

»Arbejdets bytteværdi, hvis realisering foregår i udvekslingsprocessen med kapitalisten, er derfor *forudsat*, forudbestemt ... Den er ikke bestemt af arbejdets brugsværdi.« (*Grundrisse*, s. 214)

Salget af Ak til dens værdi, dvs. dens reproduktionsomkostninger, kræver således dels at arbejdet *ikke påvirker* Ak's bytteværdi, thi i modsat fald gælder arbejdsværdilæren ikke, dels at arbejdet *påvirker* Ak's bytteværdi, thi ellers er det ikke den arbejdende arbejder, altså Ak, men den inaktive 'arbejder', der reproduceres.

Lad os nu vende tilbage til arbejdsdagens længde. Når det er uforeneligt med arbejdsværdilæren at arbejdsydelsen påvirker Ak's værdi, bliver det tilsvarende uholdbart at en forlængelse af arbejdsdagen kompenseres med en stigning i Ak's værdi. Dette er imidlertid hvad den marxske teori om arbejdsdagens længde indebærer. Denne teori bliver derfor også uholdbar, set fra arbejdsværdilærens synsvinkel.

2.2. Husholdningsarbejdet

I de senere år er husholdningsarbejdets økonomiske status blevet diskuteret intenst, især i England.²¹ Problemet er af umiddelbar politisk relevans - forholdet mellem kvindekamp og klassekamp - og som vi skal se må det også spille en væsentlig rolle ved vurderingen af Marx' løn teori.

Marx' grundbestemmelse af Ak's værdi lyder således:

»Den arbejdstid, der er nødvendig til produktionen af Ak, opløser sig altså i den arbejdstid, der er nødvendig til produktionen af disse livsmidler, eller værdien af Ak er værdien af de livsmidler, der er nødvendige til opretholdelse af Ak's besidder.« (*K.I.*, s. 185)

Dette kan imidlertid ikke være rigtigt. Hvis vi fastholder Marx på bestemmelsen af Ak's værdi (og dermed af lønnen) som Ak's reproduktionsomkostninger, målt i arbejdstid, må husholdningsarbejdet indregnes, thi for at reproducere Ak er det ikke tilstrækkeligt at indkøbe de rå kartofler, - de må også koges. Den arbejder, der har købt livsmidlerne, har blot anskaffet Ak's nødvendige *produktionsmidler*, men disse må *forarbejdes*, hvilket sker i husholdningsarbejdet. At glemme dette arbejde - som Marx gør når han identificerer Ak's værdi med livsmidlernes værdi - er, set fra arbejdsværdilærens synsvinkel, ligeså forkortet og forkert, som hvis man ved

21. Se *Himmelweit og Mohun* for en oversigt over debatten. - 'Husholdningsarbejde' er en oversættelse af 'domestic labour'.

beregningen af en osts værdi overser osteproducentens umiddelbare arbejde og alene indregner produktionsmidlernes værdi.

Hvis livsmidlerne og det nødvendige husholdningsarbejde har en værdi på hhv. 6 og 4 timer, bliver Ak's værdi (lønnen) 10 timer; de 4 timer, hvor lønarbejderen arbejder for sig selv i hjemmet kan financiere et betydeligt 'luxusforbrug'. Indregningen af husholdningsarbejdet kan for så vidt forklare at lønnen ligger over subsistensniveauet (men *ikke* at den lå på dette niveau i forrige århundrede), men på den anden side forekommer det ikke særlig troværdigt at kapitalisten i lønnen betaler for dette arbejde.

Lad os undersøge sagen nærmere. Marx bestemmer Ak's værdi som *familiens* reproduktionsomkostninger, forstået som dens livsmidler, f.eks. 2 timer for manden, 2 timer for konen og 2 timer for børnene. Hvis kun manden arbejder er værdien af hans Ak (lønnen) lig med 6 timer, men hvis også konen er lønarbejder er det nu - iflg. Marx - deres *samlede* løn, som er på 6 timer, dvs. mandens løn vil blive halveret.²² Denne bestemmelse forekommer mig uholdbar, på Marx' egne præmisser. Hvis alene manden er lønarbejder er konens livsmidler/reproduktionsomkostninger i sig selv irrelevante for bestemmelsen af lønnen²³. Manden er den juridiske sælger, og det han sælger er alene *hans egen* Ak, ikke konens; lønnen kan derfor kun være betaling for *hans* livsmidler/reproduktionsomkostninger. At inkludere konen er lige så fejlagtigt, som hvis Marx havde hævdet at værdien af mandens Ak også omfatter reproduktionsomkostningerne for hans forældre og venner.

Ak's værdi må derfor generelt bestemmes som værdien af *lønarbejderens* livsmidler plus det husholdningsarbejde, der er nødvendigt for at reproducere lønarbejderen.

Imidlertid kunne man nu argumentere at de to korrektioner af Marx, nemlig indregningen af husholdningsarbejdet og udelukkelsen af konens livsmidler/reproduktionsomkostninger, kunne 'ophæve' hinanden, således at nettoresultatet bliver i kvantitativ overensstemmelse med Marx' bestemmelse. Dette vil - i vores familie hvor vi stadig ser bort fra børnene - være tilfældet, såfremt det for manden nødvendige husholdningsarbejde alene udføres af konen, og såfremt den andel af lønnen, der er betaling for dette arbejde, netop kan købe konens livsmidler; i så tilfælde bliver værdien af lønarbejderens (mandens) Ak netop lig med værdien

22. Jvf. *K.L.*, s. 417: »Ak's værdi var ikke bestemt af den tid, der var nødvendig for at opretholde den individuelle voksne arbejder, men af den tid der var nødvendig for at opretholde arbejderfamilien. Idet maskineriet kaster alle arbejderfamiliens medlemmer ud på arbejdsmarkedet, fordeler det værdien af mandens Ak over hele hans familie.«

23. I det fig. ser jeg bort fra problemet med produktionen og reproduktionen af børnene.

af mandens og konens livsmidler²⁴. Et sådant regnestykke opstilles af Gintis og Bowles,²⁵ men som de pointerer vil det være helt tilfældigt om et sådant 'lige bytte' i familien mellem mand og kone kan finde sted. Dertil kommer at den enlige lønarbejder, der selv må udføre sit husholdningsarbejde, stadig vil få en løn der ligger over livsmidlernes værdi.

For Gintis og Bowles er dette regnestykke dog helt hypotetisk, thi de afviser generelt at husholdningsarbejdet kan indgå i Ak's værdi. Dette gør de, fordi dette arbejde

»ikke kan beskrives som abstrakt arbejde, da dets fordeling ikke er styret af de samme overvejelser (markedsregulering), som styrer fordelingen af arbejde på 'stedet' /site/ for kapitalistisk produktion (eller simpel vareproduktion).« (*Gintis og Bowles*, s. 11)

Himmelweit og Mohun deler denne opfattelse. Deres begrundelse er mig ikke ganske klar, men de nævner at husholdningsarbejdet er uberørt af den sociale arbejdsdeling der formidles af markedets konkurrence²⁶, og at det er unddraget værdiloven.²⁷

Er det rigtigt at manglende markedsregulering diskvalificerer husholdningsarbejdet som værdiskabende?

Ja, - såfremt det for lønarbejderen nødvendige husholdningsarbejde udføres af en anden person (typisk ægtefællen) som en gratisydelse; rettere: uden at parterne forholder sig til hinanden som juridiske personer der udveksler, thi ydelsen vil jo i en vis forstand ikke være gratis, såfremt lønarbejderen til gengæld giver den anden en del af de livsmidler, der kan købes for lønnen. I dette tilfælde er husholdningsarbejdet ikke markedsreguleret, eftersom dets manglende udveksling indebærer at der overhovedet ikke *er* et marked for dette arbejde.

Denne ydelse til lønarbejderen kan fuldstændigt parallelliseres med det arbejde, der er indeholdt i de almene produktionsbetingelser (f.eks. veje), som staten yder kapitalisterne. Dette arbejde er (oftest) nødvendigt for fremstillingen af varerne, men det bidrager alligevel ikke til skabelsen af varernes værdi, thi kapitalisten *køber* det ikke.²⁸

24. *Seccombe* argumenterer således, jvf. artikler i *New Left Review*.

25. *Gintis og Bowles*, s. 11.

26. *Himmelweit og Mohun*, s. 15.

27. *Himmelweit og Mohun*, s. 22. Dette hævdes i polemik mod *Seccombe*, der mente at husholdningsarbejdet bidrager til produktionen af Ak's værdi. Men, som pointeret af *Himmelweit og Mohun*, bider han sig selv i tungen ved at tilføje at husholdningsarbejdet er unddraget værdiloven.

28. Og ligesom ved husholdningsarbejdet må vi her sige at ydelsen i en vis forstand ikke er gratis, eftersom kapitalisterne betaler skat til staten.

Arbejdsværdilæren er en teori om vareøkonomi, og adgangsbilletten til denne økonomi er *udveksling*. Arbejdsværdilæren *handler* derfor ikke om hverken de familiære relationer eller statens intervention i økonomien. Det ligger derfor i sagens natur at arbejdsværdilæren ikke trues af den anførte forskel mellem nødvendigt og værdiskabende arbejde.

Har vi dermed definitivt fået udelukket husholdningsarbejdet fra bestemmelsen af Ak's værdi? Overhovedet ikke! Tværtimod har vi begrundet at vi ved den almene bestemmelse af Ak's værdi i første omgang må *abstrahere* fra den nævnte familiære relation, ganske som vi må abstrahere fra statsintervention og feudale rester. Kun derved kan vi give en almen fremstilling af den kapitalistiske produktionsmåde; senere kan man så udvide analysen til at omfatte relationen mellem værdilogikken og disse områder.

Dette indebærer at vi må forudsætte at lønarbejderen selv udfører det for produktionen af Ak nødvendige husholdningsarbejde, evt. at han køber det som en tjenesteydelse; på samme måde som vi må forudsætte at kapitalisterne producerer og sælger veje, jernbaner etc. Dermed bliver husholdningsarbejdet værdiskabende. Dette er klart hvis det købes som en tjenesteydelse på linie med livsmidlerne. Men det må også være tilfældet, når lønarbejderen selv udfører husholdningsarbejdet; det udveksles og markedsreguleres, - ikke direkte, men via salget af det produkt det fremstiller, nemlig Ak. Her gælder fuldt ud hvad jeg skrev i begyndelsen af dette afsnit: at en udelukkelse af dette arbejde vil være lige så fejlagtig som at se bort fra en osteproducents direkte arbejde. Sidstnævnte arbejde sættes som abstrakt, værdiskabende i kraft af udvekslingen af osten, og ganske tilsvarende abstraherer salget af Ak husholdningsarbejdet.

Vi kan konkludere at arbejdsværdilæren indbegriber at husholdningsarbejdet generelt må indregnes ved bestemmelsen af Ak's værdi; bryder man sig ikke om denne konsekvens står valget mellem at kritisere denne lære eller kritisere lærens anvendelse på varen Ak. Det er ikke husholdningsarbejdet *som sådan*, men en særlig social formidling - karakteriseret ved ikke-udveksling - der forhindrer dette arbejde i at deltage i værdidannelsen.²⁹

2.3. Konsumptionstiden

Som vi har set er det ikke nok at kartoflerne købes, thi de må også koges. Men dette er heller ikke nok, - de må også *spises*. Generelt udtrykt: Den tid, der er nødvendig for Ak's reproduktion, omfatter ikke blot den arbejdstid der er

29. Det kan iøvrigt argumenteres at lige som kapitalen har en tendens til at frigøre sig fra overlevende feudale elementer, således vil den også eliminere husholdningsarbejdet som 'gratisarbejde', nemlig ved at gøre alle voksne til lønarbejdere; da vil den tidsøkonomiske årsag til konens husholdningsarbejde for manden forsvinde.

indeholdt i livsmidlerne og i husholdningsarbejdet; også konsumtionstiden må inkluderes.³⁰

Det er naturligvis usædvanligt at konsumtionen således bliver en værdiskabende aktivitet, men Ak *er* en usædvanlig vare derved at et menneske producerer sig selv, rettere en evne ved sig selv, som vare. Derfor er konsumtionen et led i Ak's reproduktion, mens den er irrelevant ved produktionen af en ost.

Hvad omfatter konsumtionstiden? Groft sagt skal livsmidlerne tilfredsstille to centrale behov, behovet for ernæring og behovet for at blive opvarmet. Ved *ernæringen* udgøres livsmidlerne af maden (og drikkevarerne), forarbejdningen af madlavningen og konsumtionen af spisningen og fordøjelsen. Ved *opvarmningen* af legemet udgøres livsmidlerne af tøj og bolig, forarbejdningen af evt. tøjreparation og indretning af boligen og konsumtionen af selve det at bære tøjet og opholde sig i den opvarmede bolig.³¹ Disse konsumtionsprocesser overlapper til dels hinanden, hvilket vil skabe nogle praktiske måleproblemer ved beregningen af konsumtionstiden og dermed Ak's værdi.

Forarbejdningen sker i husholdningsarbejdet. Dette kan adskilles fra konsumtionen derved at det kan udføres af andre end lønarbejderen selv; andre kan koge lønarbejderens kartofler, men kun han kan spise dem.

Mens det problem, som husholdningsarbejdet udgør for Marx' teori, er velkendt, er konsumtionstidens problem blevet overset - så vidt jeg véd - af alle andre end Marx, jvf. nedenfor. Hvorfor? Mens husholdningsarbejdet fysisk set er arbejde og derfor stikker i øjnene ved beregningen af Ak's værdi, er konsumtionen ikke i egentlig forstand arbejde (nærmere herom nedenfor); hertil kommer at det er åbenbart absurd at forestille sig at kapitalisten betaler arbejderen for den tid han sidder ved bordet. Men dette er ikke desto mindre hvad arbejdsværdilæren indebærer, når den anvendes på varen Ak.

Interessant nok diskuterer Marx spørgsmålet; det sker i en kommentar til Bailey's Ricardo-kritik. Efter at have påpeget absurditeten i begrebet 'arbejdets værdi' - en kritik Marx naturligvis er enig i - skriver Bailey:

30. I en vis forstand er såvel forarbejdningen som den egentlige konsumtion 'konsumtion', nemlig to led i konsumtionen af Ak's produktionsmidler, dvs. livsmidlerne. I det flg. forstås ved 'konsumtion' kun den egentlige konsumtion.

31. *Søvnperioden* er klart nødvendig for opretholdelsen af Ak, og for så vidt bør den inkluderes i Ak's værdi; på den anden side kan den næppe kategoriseres som et led i konsumtionen af nogle livsmidler.

»Gennem en smart drejning lader Mr. Ricardo derfor værdien af arbejdet afhænge af mængden af arbejde, der er nødvendig for at producere lønningerne, eller - for at give ham fordelene af at anvende hans eget sprog - han fastholder at arbejdets værdi skal beregnes ved mængden af arbejde, der er nødvendigt for at producere lønningerne; og derved mener han mængden af arbejde, der er nødvendigt for at producere de penge eller varer, der gives til arbejderen. Dette svarer til at sige at værdien af tøj bør beregnes, - ikke ved mængden af arbejde, der er anvendt ved tøjets produktion, men ved mængden af arbejde, der er anvendt ved produktionen af det sølv for hvilket tøjet er udvekslet.« (Bailey, citeret efter *Theorien*, 2, s. 146; jvf. originalcitatet s. 551).

Denne kritik er korrekt: Hvis arbejderen sælger sit arbejde er det helt ubegrundet at beregne arbejdets værdi, altså lønnen, ved værdien af nogle helt andre varer, nemlig de livsmidler, som lønnen kan købe. I virkeligheden forfalder Ricardo her til en 'labour commanded' teori, thi han siger jo at værdien af 'arbejdet' *ikke* er det arbejde, som 'arbejdet' indeholder (hvilket jo er den absurde konsekvens af her at anvende 'labour embodied' teorien), men det arbejde som varen 'arbejde' kan købe eller 'kommandere', altså det arbejde der er indeholdt i lønnen og dermed i livsmidlerne; det er klart at denne 'teori' overhovedet ikke forklarer lønnens højde.

Umiddelbart rammer Bailey's kritik ikke Marx' teori, thi Ak's værdi bestemmes ikke ud fra hvor mange livsmidler Ak fremtidigt kan 'kommandere', men ud fra de livsmidler som (fortidigt) er indgået i Ak's produktionsproces.³² Marx fornemmer imidlertid at Bailey's kritik også vedrører hans egen identificering af Ak's værdi med livsmidlernes værdi, og det er det han svarer på:

»Mht. arbejdsevnen dør Bailey's parallel ikke. Med den levende arbejdsevne må man sammenligne, - ikke tøj, men et organisk produkt som f.eks. lammekød. Ud over det arbejde som røgtningen af kvæget koster, og det arbejde som produktionen af kvægets livsmidler koster, forstår man ved det arbejde, som er nødvendigt til produktionen af kvæget, ikke det arbejde som konsumtionsakten koster det selv, - spisningen, drikningen, kort sagt tilegnelsen af disse produkter eller livsmidler. Helt tilsvarende med arbejdsevnen. Arbejdet, som dens produktion koster, består i - hvad? Udover måske det arbejde som dannelsen af hans arbejdsevne koster (*opdragelse*, optræning - et punkt der næppe kommer i betragtning ved den ufaglærte arbejder), koster hans reproduktion intet arbejde udover det, som

32. Skematisk udtrykt bevæger Ricardo's tankegang sig i cirkulationsprocessen $V \rightarrow P \rightarrow V$: Arbejdets værdi - lønnen - livsmidlernes værdi, mens Marx undersøger produktionsprocessen: Livsmidlernes værdi \rightarrow Ak's værdi.

reproduktionen af de af ham konsumerede livsmidler koster. Tilegnelsen af disse livsmidler er intet 'arbejde'. Lige så lidt som det arbejde, der er indeholdt i tøj, udover væverens arbejde og det arbejde der sidder i ulden, farvestofferne osv., også består i selve uldens kemiske eller fysiske proces /Aktion/: en proces, hvorigennem ulden opsuger farvestoffet osv., ligesom arbejderen eller kvæget opsuger livsmidlet.« (*Theorien*, 3, ss. 146f)

Dette er en dårlig argumentation, der kun tjener til at bekræfte at problemet er reelt. Marx parallelliserer til kvæg (lammekød), og her har han naturligvis ret i at den tid, som kvæget bruger til at tygge drøv, drikke osv., ikke tæller som værdiskabende arbejde ved beregningen af kødets værdi. Dette skyldes imidlertid ikke at konsumtion *som sådan* er udelukket fra at være en værdiskabende aktivitet, - men det er dette Marx vil have parallellen til at vise. Grunden til at *dyrets* konsumtion ikke er værdiskabende er at lam ikke frivilligt går til slagtebænken: Lammet er ikke en selvstændig juridisk person, der producerer sit eget kød og derefter sælger det som en vare! Lammekødet produceres, ejes og sælges af et menneske, så derfor er det dette menneskes arbejde, der - sammen med det arbejde der er nedlagt i de nødvendige produktionsmidler - bestemmer lammekødets værdi.³³

Kun hvis arbejderen havde været et dyr, som andre producerede, ejede og solgte - altså hvis arbejderen havde været en *slave* - ville hans forvandling af livsmidlerne til Ak, herunder den egentlige konsumtion, have været irrelevant for værdibestemmelsen af Ak.³⁴

Parallellen dūr altså kun hvis man ophøjer dyret til selvstændig producent eller degraderer arbejderen til dyr. Den dūr med andre ord ikke. Arbejderen er *fri*, fordi han ejer sin Ak; og det gør han fordi han *selv* har produceret den.

I Manuskripte hævder Marx igen at arbejderens konsumtionstid er irrelevant, med henvisning til 'værdibestemmelsen af dyr', og han afviser at den tid, der må bruges til at omdanne livsmidlerne til Ak, tæller med, thi dette er ikke »arbejde, men langt snarere nydelse«. (*Manuskripte*, ss. 42f)³⁵

33. Tilsvarende er grunden til at uldens kemiske processer ikke er værdiskabende, at ulden ikke producerer og sælger sig selv!

34. Hvis arbejdsværdilæren gjalt i en slaveøkonomi - hvilket den ikke gør - måtte man imidlertid ved bestemmelsen af slavens værdi (hans produktionsomkostninger) indregne det arbejde, som slaveproducenten måske ville have med at sikre at slaverne spiser, klæder sig og bor ordentligt.

35. Også her i Manuskripte citerer Marx Bailey's Ricardo-kritik. Han har i det hele taget været meget optaget af dette citat: Foruden de to allerede nævnte steder, findes det i *K.I.*, s. 557 (uden kommentar) og i *Theorien*, 2, s. 403, hvor Marx mærkeligt nok giver en ukvalificeret tilslutning til Bailey's kritik.

Hertil må siges at hvis Marx ligesom Smith havde begrundet arbejdsværdilæren subjektivt - værdien som udtryk for producentens 'toil and trouble' - kunne det måske begrundes at arbejderens lystprægede konsumtion af livsmidlerne - modsat osteproducentens slidsomme omdannelse af mælk til ost - skulle undtages fra værdibestemmelsen; men sådanne argumenter burde være helt fremmede for Marx' objektive værditeori.

Videre vil man måske simpelthen indvende, at spisning ikke er arbejde og kun arbejde kan skabe værdi. Men en sådan fysisk bestemmelse af den værdiskabende aktivitet er også uforenelig med Marx' teori; en gastronom - selvstændig eller lønarbejder - skaber klart værdi i den tid han sidder ved bordet.

Vi må konkludere: Ideen om at Ak er en vare, som arbejdereren producerer og sælger, medfører at den tid arbejdereren bruger til at konsumere livsmidlerne må indregnes i Ak's reproduktionsomkostninger. Det er klart at lønnen skal sætte arbejdereren i stand til at købe livsmidlerne, men da *forbruget* af disse ikke koster penge - med mindre man anlægger en opportunity-cost betragtning - forekommer det afsindigt, især i et profitmaximerende samfund, at arbejdereren betales herfor. Hvis den tid arbejdereren forarbejder og konsumerer livsmidlerne er værdiskabende, betaler kapitalisten arbejdereren for det meste af hans aktivitet i fritiden, især hvis søvnperioden tælles med. Dermed bliver det snarere arbejdereren der udbytter kapitalisten end omvendt.

Hvis man ikke vil drage disse absurde konsekvenser, er der kun den mulighed at forkaste Marx' tese om at Ak produceres som en vare og sælges til sin arbejdsværdi. Hvis lønnen i stedet betragtes som betaling for selve arbejdet, betaler kapitalisten iflg. sagens natur ikke arbejdereren for hans forarbejdnings- og forbrugsaktivitet i fritiden; men hvis arbejdereren sælger sit arbejde, kan lønnen ikke bestemmes ud fra arbejdsværdilæren (jvf. kap. 3).

Kapitel 3:

Lønformen

3.1. Økonomisk lov og juridisk ret

Iflg. Marx er det til sit *væsen* Ak der sælges og betales for i lønnen, men det *fremtræder* som om det i stedet er selve *arbejdet* der skifter hænder; lønnen *er* Ak's værdi, men den fremtræder som arbejdets værdi.

Mod denne opfattelse må der fremføres en afgørende indvending. Et salg er iflg. sin natur en juridisk bindende kontrakt, der giver køberen *ret*, dvs. juridisk ejendomsret, til en bestemt vare, og tilsvarende sælgeren *ret* til et

bestemt pengebeløb. Marx taler da også om salget af Ak som et juridisk fænomen.³⁶

Men arbejder og kapitalist indgår *ikke* en sådan kontrakt om Ak. Den juridisk gyldige aftale mellem dem fastlægger mængden af arbejde og prisen pr. arbejdstime (tidløn) eller pr. arbejdsydelse (akkordløn), dvs. aftalen vedrører selve *arbejdet*. Hvis kapitalisten betaler en mindre løn, og hvis arbejderen yder et mindre (eller andet) arbejde end aftalt, kan den forurettede part gå til domstolen, evt. til en særlig arbejdsret.

Derimod kan ingen påberåbe sig nogen juridisk ret med reference til Ak. I 'diskussionen' mellem kapitalist og arbejder om arbejdsdagens længde argumenterer begge parter ud fra den ret, der følger af et salg af Ak, men ingen domstol vil lytte til disse argumenter, thi der eksisterer ingen aftale, ingen kontrakt vedrørende salg af Ak. Hvis Ak blev solgt for f.eks. et døgn ville kapitalisten have *ret* til alt det arbejde arbejderen overhovedet kunne overkomme fysisk (måske 24 timer), mens der kunne argumenteres for snævrere grænser for det arbejde han er *pligtig* til at udføre såfremt den livslange Ak blev solgt. Ingen af disse rettigheder kan kapitalisten gennemtrumfe ved nogen domstol.³⁷ Derfor eksisterer disse rettigheder ikke. Men et salg uden juridiske implikationer er *ikke* et salg.

Et salg er en bevidst og iagttagelig social handling, der foregår på det empiriske fremtrædelsesformplan. Det er meningsløst at tale om at det faktiske salg af arbejde 'i virkeligheden' - til sit væsen - er et salg af Ak.

Som nævnt taler Marx visse steder udtrykkeligt om afhændelsen af Ak som et juridisk salg, og i diskussionen mellem kapitalist og arbejder refererer kapitalisten til den 'ret' til Ak som han har qua køber (*K.I.*, ss. 247 og 249), ligesom arbejderen henviser til en lige så imaginær 'aftale' (*K.I.*, s. 248). Men arbejderens hovedargument refererer til noget helt andet, nemlig 'vareudvekslingens lov', forstået som arbejdsværdilæren:

»Jeg forlanger normalarbejdsdagen, fordi jeg forlanger værdien af min vare, som enhver anden sælger.« (*K.I.*, ss. 248f)

36. Jvf. *Theorien*, 1, s. 373; *Theorien*, 3, ss. 109f; *Grundrisse*, s. 329; og *MEW* 19, s. 359 (kommentarer til Wagner).

37. Ved salg af livslang Ak ville arbejderens juridiske modpart iøvrigt være alle hans skiftende, fremtidige arbejdsgivere.

Ingen sælger har imidlertid et juridisk krav på arbejdsværdien af sin vare (og det er denne værdi Marx her hentyder til). Arbejdsværdilæren befinder sig simpelthen på et helt andet plan end det juridiske, thi den er en objektiv *økonomisk lov*. Der kan argumenteres for at denne lov subjektivt afspejler sig i en moralsk norm om at enhver har ret til arbejdsværdien af sin vare, og måske skal citatet forstås som en sådan appel, men også som sådan er argumentet uden juridisk gyldighed.

- Hvorfor denne marxske konfusion?

Det er en empirisk kendsgerning, som Marx da heller ikke benægter - men tværtimod har som pointe i sin teori om lønformen - at kontrakten vedrører et salg af arbejde. Men arbejdet kan ikke *betales* i overensstemmelse med arbejdsværdilæren, grundet det irrationelle udtryk 'arbejdets værdi' (jvf. 3.3.). Derfor må Marx hævde at der *i virkeligheden* betales for Ak, thi begrebet 'Ak's værdi' er i bedre overensstemmelse med arbejdsværdilæren. Men hvis arbejderen *sælger* én vare (arbejdet) og *betales* for en anden vare (Ak) bliver han snydt, - på samme måde som hvis jeg sælger et fjernsyn, men betales for en ost. Og hele pointen i Marx' løn teori er at bevise at alt foregår i overensstemmelse med arbejdsværdilæren, altså at modbevise at arbejderen bliver snydt. Derfor må Marx hævde at ikke blot *betales* der for Ak, - det er også denne vare der reelt *sælges*.

3.2. Arbejdet som vare og problemet med tjenesteydelserne

Marx kritiserer ideen om at arbejdet sælges på to punkter: Det er i strid med *varebegrebet* og det er i strid med *værdibegrebet* (Marx' begreber herom, forstås). I dette afsnit lægger vi hovedvægten på det første punkt.

Iflg. Marx' varedefinition skal *egentlige* varer have værdi (*K.I.*, s. 117), og da værdi er objektiveret eller legemliggjort arbejde kan arbejdet som sådan - som ydelse - allerede af den grund ikke være vare. Dette er imidlertid ikke et argument, kun en definition. Marx nævner det da heller ikke i denne forbindelse.

Et sted søger han imidlertid at give en realbegrundelse for at arbejdet ikke kan være vare:

»For at blive solgt på markedet som en vare måtte arbejdet imidlertid eksistere, før det blev solgt. Men kunne arbejderen give det en selvstændig eksistens ville han sælge varer og ikke arbejde. Bortset fra denne modsigelse ...« (*K.I.*, s. 558). Og i en tilhørende note citerer Marx Bailey: »Arbejdet fremskaffes i det øjeblik det bringes til markedet, ja, det bringes til markedet, før det er fremskaffet.« Jvf. også *Theorien*, 1, ss. 141f.

Kun noget eksisterende kan altså sælges som en vare, hvilket udelukker fænomener, der først opnår eksistens *efter* salget, fra vareverdenen.

Dette forekommer mig at være en helt ubegrundet indsnævring af varebegrebet. Når en vare iflg. Marx kan sælges under den betingelse at den først betales på et senere tidspunkt (penge som betalingsmiddel), hvorfor kan der da ikke indgås en kontrakt om at en *vare* først leveres senere?³⁸ Det er indiskutabelt at der indgås mange kontrakter hvor det, der købes og sælges, er *fordringer* på fremtidige leveringer; det kan dreje sig om en forpligtelse til at levere en bestemt materiel vare (f.eks. et skib) på et senere tidspunkt eller om en forpligtelse til at levere en bestemt ydelse (f.eks. leje af en lejlighed eller af et fjernsyn). Disse fænomener har brugsværdi og bytteværdi, og de vil endog ofte være resultat af arbejde (altså have værdi), så hvorfor skulle de ikke være varer?³⁹

- Eksistensen af tjenesteydelser udgør det umiddelbare problem for Marx' afvisning af, at arbejdet kan være vare, thi når jeg køber 1/2 times frisørarbejde kan det ikke hævdes at jeg *i virkeligheden* har købt en Ak. Derfor er det ikke nogen *principiel* umulighed at selve arbejdet købes og sælges som en vare.

Dette synes Marx da også at erkende. Således skriver han et sted, at penge

»køber selve arbejdet som en vare,« når de køber en tjenesteydelse. (*Theorien*, 1, s. 377). Videre: »Arbejderen kan selv købe *arbejde*, dvs. *varer der ydes i form af tjenester*,« og dette køb »adskiller sig på ingen måde fra udgivelsen af hans salær i hvilke som helst *andre* varer.« (*Theorien*, 1, s. 380). Endelig skriver Marx at i udvekslingen af penge med uproduktivt arbejde (her tjenesteydelser) »udveksler penge og arbejde sig *kun som varer*« (og ikke som kapital). (*Theorien*, 1, s. 382)⁴⁰

38. Hvad enten betalingen skal falde ved kontraktens indgåelse eller - som Marx mener i forbindelse med lønforholdet - når varen fuldt ud er leveret.

39. I forordet til Marx' 'Lønarbejde og kapital' skriver Engels:

»Han kunne altså højst sælge sit *fremtidige* arbejde, dvs. overtage forpligtelsen til at udføre en bestemt arbejdsydelse i en bestemt tid. Men dermed sælger han ikke arbejde (som jo først måtte være udført), men han stiller sin Ak til rådighed for kapitalisten, enten på bestemt tid (ved dagløn) eller til en bestemt arbejdsydelse (ved akkordløn): han udlejer eller sælger sin Ak.« (*Engels*, s. 70) Jeg har allerede (afsnit 1.3.) kritiseret identifikationen af *salg* og *udleje* af Ak. Men som vi kan se identificerer Engels også salg af *fremtidigt arbejde* med salg (evt. udleje) af Ak. Ret beset er dette en rehabilitering af ideen om at arbejdet kan sælges.

40. Alle fremhævelser, bortset fra 'kun', er mine. - Jvf. iøvrigt også *Resultate*, s. 67.

Men hvis tjenesteydelser er en vare opstår det for arbejdsværdilæren fatale spørgsmål: hvad er værdien af dette arbejde? Marx undviger imidlertid problemet:

»Hvordan *værdien* af disse tjenester reguleres og hvordan selve denne værdi bestemmes af lovene for arbejdslønnen, er et spørgsmål der intet har at gøre med undersøgelsen af de foreliggende forhold; spørgsmålet hører til i kapitlet om arbejdslønnen.« (*Theorien*, I, s. 379).

At prisen på en anden vare (Ak) påvirker prisen på tjenesteydelser kan imidlertid ikke være en undskyldning for ikke at behandle spørgsmålet. Iøvrigt eksisterer *dette* problem om 'arbejdets værdi' helt uafhængigt af forholdet mellem lønarbejde og kapital, thi også under simpel vareproduktion forekommer der tjenesteydelser.

- Vi kan konkludere

1) at Marx' kritik af at arbejdet kan være vare opløser sig i rene definitionsspørgsmål,

2) at Marx modsiger sig selv ved på den ene side at hævde at arbejdet principielt ikke kan være vare, men på den anden side erkender at ved tjenesteydelser er arbejdet vare.

3.3. Marx' kritik af kategorien 'arbejdets værdi'

I forrige afsnit diskuterede vi Marx' påstand om at arbejdet ikke kan være *vare*. Marx' afgørende kritik af lønformen er imidlertid at salg af arbejde er i strid med *værdibegrebet*, thi hvis arbejdet sælges til sin arbejdsværdi får vi kategorien 'arbejdets værdi', som er et 'imaginært udtryk' (*K.I.*, s. 559), lige så irrationel som en 'gul logaritme' (*K. III.*, s. 826). Hertil kommer at 'arbejdets værdi' udelukker fremkomsten af en *merværdi*.

Det er muligt at sondre mellem tre begrundelser for disse påstande, - begrundelser der refererer til tre forskellige aspekter ved arbejdsværdilæren.⁴¹

Som *værditeori* indebærer arbejdsværdilæren at alene arbejdet *skaber* værdi. Derfor kan arbejdet ikke *selv* have værdi. Værdien er objektivret eller legemliggjort arbejde, hvorfor det levende arbejde er værdi-løst. Det er ikke meningsløst, men ganske enkelt *forkert* at tilskrive arbejdet en værdi.

Som *pristeori* indebærer arbejdsværdilæren to teser: at arbejdet er *målestok* for bytteværdierne (priserne) og at arbejdet *bestemmer*

41. Jvf. *Lundkvist*, ss. 141-143 og 331-333 (værditeori/pristeori) og ss. 171-173 (målestok/bestemende faktor).

bytteforholdet (priserne). De to teser hænger snævert sammen, thi hvis bytteforholdet bestemmes af arbejdsindholdet er arbejdet den adækvate målestok.

Lad os først se på *arbejdet som målestok*. Det er dette aspekt Marx i første omgang knytter an til:

Men hvad er værdien af en vare? Det ved produktionen af varen forbrugte samfundsmæssige arbejde i tingslig form. Og hvorledes måler vi størrelsen af dens værdi? Ved hjælp af størrelsen af det arbejde, der rummes i den. Hvorledes skulle man da bestemme værdien af f.eks. en arbejdsdag på 12 timer? Ved hjælp af de 12 arbejdstimer, der rummes i en arbejdsdag på 12 timer, hvilket er en afskyelig tautologi.« (K.I., s. 357)

Hertil må først siges, at hvis vi tager højde for arbejdsværdilærens værditeoretiske aspekt når vi faktisk ikke rundt i tautologien, thi når arbejde ikke har værdi er værdien af 12 timers arbejde - ikke 12 timers arbejde, men nul.

Lad os imidlertid se bort herfra og koncentrere os om arbejdet som målestok for værdi (og dermed for bytteværdien). Anvender vi denne målestok på værdien af selve arbejdet får vi det af Marx anførte, ikke særlig oplysende resultat. Det svarer ganske til at ville måle længden af en meterstok ved hjælp af en meterstok; hvad enten vi siger at en sådan måling er umulig eller vi konkluderer at en meterstok har en længde på én meter, er det klart at operationen er meningsløs. Men det er også klart at dette *ikke* betyder at meterstokken er uden *længde*; den *har* en længde, - som vi blot ikke meningsfuldt kan måle med den givne målestok. Tilsvarende tillader måleproblemerne ved arbejdets værdi os alene at konkludere, at vi ikke kan måle denne værdi; men vi har ikke dermed udelukket at arbejdet kan have værdi.

Det tredje aspekt af arbejdsværdilæren ser arbejdet som den faktor, der *bestemmer værdistørrelsen* og dermed bytteforhold og priser. Marx refererer til dette aspekt i hans argumentation for at 'arbejdets værdi' er uforenelig med eksistensen af merværdi.⁴² Han ser her bort fra de logiske eller kvalitative problemer ved 'arbejdets værdi' og koncentrerer sig om det kvantitative.

Såfremt der udveksles værdiækvivalenter, dvs. såfremt værdistørrelse og priser bestemmes af arbejdsmængden, er værdien af 12 timers arbejde, altså daglønnen, lig med 12 timers arbejde. Arbejderen tilegner sig i lønnen hele værdiproduktet, hvorfor der ikke kan opstå nogen merværdi. Dette i sig selv stempler ikke 'arbejdets værdi' som irrationel og

42. K.I., s. 558.

meningsløs; det indebærer 'blot' en løn teori, der er uforenelig med Marx's merværditeori.

- Alt i alt må vi med Marx konkludere, at kategorien 'arbejdets værdi' er i modstrid med arbejdsværdilæren.

3.4. Karakteristik af lønformen

Når Marx karakteriserer lønformen - 'arbejdets værdi' - som irrationel og imaginær betyder det på ingen måde at han frakender den realitet.⁴³ I tidløsheden og akkordløsheden afhænger lønnen *faktisk* af den ydede mængde arbejde (hhv. af arbejdstiden og af arbejdstiden plus arbejdets intensitet); det ser ikke blot ud som om dette er tilfældet.

Lønformen kan bedst karakteriseres gennem en sammenligning med prisformen. Ligheden ligger i at ligesom en vares prisform skjuler at der betales for vares værdi (reproduktionsomkostningerne, målt i arbejde), således skjuler Ak's lønform at lønnen er betaling for Ak's værdi.

Imidlertid er der også afgørende *forskelle* mellem lønform og prisform. Marx har formuleret dette ved et sted at sige, at mens der ved prisformen kun er en *kvantitativ* inkongruens mellem pris og værdi er der ved 'arbejdets pris' en *kvalitativ* inkongruens.⁴⁴ Naturligvis er der også en kvalitativ inkongruens mellem værdi og pris, men hvad Marx her henviser til er at mens der bag almindelige varepriser skjuler sig en værdi, har 'arbejdets pris' ikke et tilsvarende væsen (eftersom 'arbejdets værdi' er irrationel).

Sagen er at lønformen indbegriber *to* forvandlinger, *to* fordrejninger: Først fremtræder Ak's værdi som Ak's pris, dernæst fremtræder Ak's pris som arbejdets pris; alternativt kan rækkefølgen være: Ak's værdi - arbejdets værdi - arbejdets pris.

Lønformen er en prisform og derfor må Marx' almene bestemmelse af forholdet mellem vareværdi og varepris have gyldighed for forholdet mellem Ak's værdi og pris, evt. arbejdets værdi og pris. Dette må give anledning til 'simpel' pengefetichisme: Ak's værdi (evt. arbejdets værdi) skjules ved at fremtræde som en bestemt mængde guld (dette er et punkt Marx ikke udvikler), og - kvantitativt - Ak's pris (evt. arbejdets pris) reguleres af udbud og efterspørgsel og kan derfor afvige fra Ak's værdi (evt. arbejdets værdi).

Det *specifikke* ved lønformen - det der adskiller den fra prisformen - er imidlertid at Ak's værdi (evt. Ak's pris) fremtræder som arbejdets værdi (evt.

43. Jvf. *K.I.*, s. 559, især fodnote 29, der er vendt mod Proudhon, for hvem 'arbejdets værdi' var et 'figurligt udtryk'.

44. Jvf. *Resultate*, s. 122.

arbejdets pris). Ved vare- og pengefetichisme fremtræder varens *værdi* fordrejet, nemlig som noget andet end sig selv, men ved den egentlige 'lønfordrejning' gælder dette quid pro quo selve karakteren af det der sælges: Ak fremtræder som arbejde, *evnen* til at arbejde fremtræder som selve arbejdet. Derfor fremtræder Ak's *værdi* naturligvis også som arbejdets *værdi*, men dette er en ren følge. Selve fordrejningen vedrører ikke værdien, men karakteren af den afhændede genstand.⁴⁵

3.5. Om lønformens nødvendighed

En ting er at afdække Ak's værdi som væsenet bag ved arbejdets værdi, noget andet er at vise at dette væsen *nødvendigvis* må fremtræde på denne måde. I den dialektiske fremstillings gang fra væsen til fremtrædelsesform, fra det abstrakte til det konkrete, må dette sidste spørgsmål være det centrale. Ud fra Marx' egen metode må vi sige at holdbarheden af hans løn teori afhænger af en tilfredsstillende udledning af lønformen; på samme måde som vareteorien kræver at bytteværdien kan udledes som form af værdien.

Marx rejser da også problemet om lønformens nødvendighed eller 'raison d'être' (*K.I.*, s. 562). Det sker efter at han i kap. 17 først har kritiseret kategorien 'arbejdets værdi' for dens irrationalitet (*K.I.*, ss. 557-561, midt) og dernæst nærmere beskrevet denne form (*K.I.*, ss. 561 midt til 562 nederst). De to sider (*K.I.*, ss. 562 nederst til 564), der angiveligt skulle være helliget en *udledning* af lønformen, viser imidlertid ikke dennes nødvendighed; faktisk handler siderne om noget helt andet, nemlig grunde til at det er så vanskeligt at *gennemskue* 'arbejdets værdi',⁴⁶ - temaet er ikke hvorfor lønformen *er* der, men hvorfor Ak's værdi ikke kan anes bag den.

I 1. udgaven forsøger Marx imidlertid en sådan udledning:

»Videre er ethvert køb og salg af varer behæftet med den illusion af det, der betales, er varens *brugsværdi*, skønt denne illusion snubler over den enkle kendsgerning at de forskellige artikler har den *samme pris* og den samme artikel *skiftende priser* (uden at dens brugsværdi eller behovet for den har ændret sig). Da brugsværdi og bytteværdi imidlertid *i og for sig er inkommensurable størrelser*, så foreligger der, set fra dette standpunkt, ingen større illusion i udtrykket 'arbejdets værdi', 'arbejdets pris' end i udtrykket 'bomuldets værdi', 'bomuldets pris'.« (*K.I.*, 1. udgaven, s. 438; kun det sidste punktum genfindes i 2. udgaven).

45. Marx betegner da heller ikke selv - modsat megen sekundærlitteratur - lønformen som lønfetichisme, omend han et enkelt sted subsumerer den under fænomenet 'tingsliggørelse' (*K.III*, s. 838).

46. Her fremhæver Marx bl.a. betalingsformens betydning.

Altså: Ligesom man ved almindelige varer tror at der betales for varens brugsværdi, således tror man at der betales for *Ak's brugsværdi*, dvs. for selve *arbejdet*. Hvis denne forklaring holder, betyder det at lønformen ikke kræver en *særlig* udledning, - der er blot tale om at anvende en generel regel på varen Ak.

Marx' bemærkninger 'henviser' til de første sider af Kapitalen, hvor han - som optakt til kommensurabilitetsargumentet - skriver at bytteforholdet ved første øjekast ser ud til at være helt vilkårligt, nemlig bestemt af brugsværdien; og når penge kommer ind i billedet repeteres illusionen i form af, at prisen synes bestemt af udbud og efterspørgsel. Jeg skal ikke her tage stilling til om Marx faktisk har udledt denne illusion, ej heller til om han har ret i at den er så *åbenbart* forkert, som citatet lader forstå. Jeg vil nøjes med at understrege, at fordrejningen ikke kan beskrives som fetichisme, thi ved fetichisme fremtræder vareværdien som en *anden vares* (evt. penges) brugsværdi, mens citatet taler om den *samme vares* brugsværdi; hertil kommer at fetichisme indebærer *tingsliggørelse og objektivering*, den omtalte illusion derimod *psykologisering og subjektivering*.⁴⁷

Det afgørende spørgsmål her er imidlertid, om illusionen forklarer lønformen. Svaret er nej, thi mens lønformen fremstiller *salget af Ak* som et *salg af arbejde*, ville den af Marx omtalte illusion, anvendt på varen Ak, indebære en fejlsluttelse af hvorledes *Ak's værdi* bestemmes. Som nævnt i forrige afsnit vedrører lønformsfordrejningen karakteren af det afhændede fænomen, hvorimod såvel fetichisme som den i 1. udgaven beskrevne illusion angår vareværdien. Anderledes udtrykt: En antagelse om, at den for lønformen karakteristiske fordrejning gjaldt generelt for alle varer, ville indebære at folk troede at det ikke var selve bomulden, men dens brugsværdi, der blev solgt.⁴⁸

1. udgavens udledning holder altså ikke, og Marx droppede den da også i 2. udgaven af Kapitalen.

47. Derfor er det citatets tankegang, og ikke fetichismeteorien, der må lægges til grund ved en marxistisk forklaring af den borgerlige nytteteori.

48. I deres forsøg på at vise lønformens nødvendighed knytter forfatterne til 'Kurasje-Introduktionen' også an til arbejdet som Ak's brugsværdi (uden at referere til 1. udgaven). Idet de udtrykkeligt henviser til Marx' analyse af den almene værdiform (og dermed til pengefetichisme), skriver de: »Ved køb og salg af Ak sker nøjagtig det samme. Ak's brugsværdi, arbejdet, fremtræder for arbejderne og kapitalisten som købsobjekt. Pengene, som arbejderen får som arbejds løn, fremtræder som *arbejdets værdi*.« (Introduktion til *Kapitalens første Bind*, s. 134; faktisk står der ikke 'Ak's brugsværdi', men 'Ak's værdi', hvilket imidlertid må være en skrive- eller oversættelsesfejl). Hertil skal blot gentages 1) at lønformen ikke kan beskrives som fetichisme og 2) at forvekslingen af 'købsobjektet' ikke finder sin parallel nogetsteds i Marx' vare- og pengeanalyse. Men som det fremgår er forfatterne bevidste om, at lønformens forveksling vedrører 'købsobjektet' og ikke værdien.

- Vi kan konkludere at Marx ikke på tilfredsstillende vis har vist lønformens nødvendighed.

Problemet med 'arbejdets værdi' er specifikt for arbejdsværdilæren. Hvis man afviser denne lære, men samtidig fastholder at lønnen til sit væsen er betaling for arbejdernes livsmidler (dette er min egen, forsøgsvis, position), opstår stadig spørgsmålet om hvorfor det ikke ser sådan ud. Jeg tror at det bedst kan besvares, hvis det stilles som et *praktisk* spørgsmål: Hvorfor er det udelukket at kontrakten stipulerer at lønnen skal dække de nødvendige behov, eller i hvert fald skal være aldeles uafhængig af det ydede arbejde? Kapitalisterne har en åbenbar interesse i at kæde lønnen sammen med arbejdsindsatsen, thi ellers vil det nok knibe med arbejdernes motivation. Dette er imidlertid ikke en tilstrækkelig forklaring, med mindre man mener at lønformen er kapitalisternes bevidste opfindelse, hvorfor den kan afskaffes hvis arbejderne står tilstrækkeligt stærkt. Hvis man mener at lønformen er nødvendig for selve kapital-arbejde relationen, må man finde et andet svar.

Konklusion

Analysen af Marx' løn teori⁴⁹ berettiger til flg. konklusioner:

1) Salg af Ak *kan* forenes med eksistensen af frie lønarbejdere, nemlig når vi præciserer at arbejderen ikke sælger sig selv, kun sin særlige arbejdsevne. Dette indebærer dog at lønnen må bestemmes som subsistensindkomsten. Jvf. afsnit 1.1. og 1.2.

2) Ligegyldigt under hvilken tidshorisont vi opfatter salget af Ak, indebærer det en *bestemt* arbejdsdag; dette gør Marx' teori om produktion af absolut merværdi forkert. Marx' begrundelse for en ubestemt arbejdsdag er uholdbar, thi hvad han fremstiller som en objektiv antinomi er i virkeligheden modstriden mellem partielt og livslangt salg af Ak; og her er det bedst i overensstemmelse med Marx' almene teori at antage, at det er den livslange Ak der sælges, idet den blot *betales* ratevis (afsnit 1.4.).

49. Af pladshensyn har det desværre været nødvendigt at udelade et kapitel om Marx' dynamiske løn teori, hvor jeg især kritiserer to metodiske mangler: a) Marx relaterer umiddelbart svingninger i *merværdiens* størrelse til svingninger i Ak's *pris*, til trods for at pris og værdi befinder sig på forskellige niveauer. b) Marx' fremstilling bliver forvirret, fordi han aldrig behandler det almene tilfælde hvor vi har fri konkurrence, - til trods for at fri konkurrence er en forudsætning for værdibestemmelserne. Teorien om den 'industrielle reservehær' indebærer en permanent arbejdsløshed, dvs. et permanent overudbud af Ak, men en sådan manglende 'rydning' af (arbejds) markedet forudsætter *ufri* konkurrence, især i form af eksistensen af fagforeninger og arbejdsgrupper.

- Desuden har jeg måttet udelade et kapitel om nyere marxistisk diskussion af løn teorien.

3) Derimod er *Ak's varighed* logisk ubestemt (afsnit 1.5.2.).

4) Hvis arbejderen sælger sin *Ak* til kapitalisten sker dette salg ikke i overensstemmelse med arbejdsværdilæren, dvs. lønnen kan ikke bestemmes som *Ak's* værdi. For det første fordi *Ak's* værdi afhænger af *Ak's* brugsværdi (arbejdet), hvilket er i modstrid med arbejdsværdilæren (afsnit 2.1.); for det andet fordi den tid, som husholdningsarbejdet og konsumtionen kræver, må indregnes i *Ak's* værdi, hvilket leder til absurde resultater (afsnit 2.2 og 2.3).

5) Det er overhovedet forkert at *Ak* sælges (til sin arbejdsværdi eller efter andre regler), thi et salg kræver juridiske garantier og sådanne er ikke knyttet til salget af *Ak* (afsnit 3.1.).

6) Eksistensen af tjenesteydelser sætter et stort spørgsmålstejn ved Marx' påstand om at *arbejdet* ikke kan være vare; man samtidig har han ret i at salg af arbejde som en vare er uforeneligt med arbejdsværdilæren. Jvf. afsnit 3.2 og 3.3.

7) Lønformen er udtryk for en principielt anden form for fordrejning end fetichismen, - og det lykkes ikke Marx at vise denne fordrejnings nødvendighed. Jvf. afsnit 3.4 og 3.5.

Kurasje har tidligere bragt følgende artikler af A.Lundkvist:

»Kritik af Marx's tingsliggørelsesteori«, i nr. 26, 1980.

Litteraturliste

(Henvisningsmåden fremgår af fremhævelserne)

- Eldred, Michael og Marnie Hanlon*: *Reconstructing Value-Form Analysis*, i: *Capital and Class*, nr. 13, 1981.
- Engels, Friedrich*: Indledning til 'Lønarbejde og kapital' af Marx, i: *Marx/Engels: Udvalgte Skrifter*, Bind 1, Tiden 1952.
- Gintis, Herbert*: *The Nature of Labor Exchange and the Theory of Capitalist Production*, i: *The Review of Radical Political Economy*, 8:2, (1976).
- Hodgson, Geoff*: Om grundlaget for en teori om kapitalistisk udbytning, i: *Nordisk tidsskrift for politisk økonomi*, nr. 6, 1978.
- Himmelweit, Susan og Simon Mohun*: *Domestic labour and capital*, i: *Cambridge Journal of Economics*, nr. 1, 1977.
- Introduktion til Kapitalens første bind*, Kurasje, København 1972.
- Lundkvist, Anders*: Kritik af privatarbejdet, 1. Del: Simpel vareproduktion, GMT 1981.
- Marx, Karl: *Das Kapital*, Band I, II og III. (Marx/Engels: *Werke*, Band 23, 24 og 25, Dietz Verlag, Berlin 1969). Henv.: *K.I.*, *K.II.* og *K.III.*
- Marx, Karl: *Das Kapital*, 1. udgave (1867), i: *Marx/Engels: Gesamtausgabe (MEGA)*, Zweite Abteilung: 'Das Kapital' und Vorarbeiten, Band 5, Dietz Verlag 1982. Henv.: *K.I.*, 1. udgaven.
- Marx, Karl: *Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses*, Frankfurt 1969. Henv.: *Resultate*.
- Marx, Karl: *Theorien über den Mahrwert*, 1, 2 og 3, (Marx/Engels: *Werke*, Band 26.1., 26.2. og 26.3.). Henv.: *Theorien 1, 2 og 3*.
- Marx, Karl: *Zur Kritik der Politischen Oekonomie* (Manuskript 1861-1863) i: *Marx/Engels: Gesamtausgabe (MEGA)*, Zweite Abteilung: 'Das Kapital' und Vorarbeiten, Band 3, Dietz Verlag 1976. Henv.: *Manuskripte*.
- Marx, Karl: *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie*, Frankfurt u.aa. Henv.: *Grundrisse*.
- Marx, Karl: *Marx/Engels: Werke*, Band 19. Henv.: *Mew 19*.
- Secombe, W.*: *The Housewife and her labour under capitalism*, i: *New Left Review*, nr. 83, 1974.
- Secombe, W.*: *Domestic labour - reply to critics*, *New Left Review*, nr. 94, 1975.